

GƏNCƏDƏ ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQINDƏ TARİXİ YERDƏYİŞMƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Elnur HƏSƏNOV¹,

AMEA-nın Gəncə Bölməsinin
Mərkəzi Aparatının Elmi katibi,
Elm üzrə Prezident mükafatçısı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
lnurh273@gmail.com

Xülasə. Qədim keçmişə malik olan Gəncə şəhərinin müxtəlif zamanlarda yerdəyişmələrinin səbəbləri, ərazinin tarixi-coğrafi cəhətdən dəyişməsinə şərait yaratmış şərtlər çoxsaylı elmi mənbələr, yazılı məxəzlər, arxeoloji və etnoqrafik maddi sübutlar əsasında tədqiq edilmişdir. Son iki əsrdə şəhərin ərazisində istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçılar, arxeoloqlar tərəfindən həyata keçirilmiş lokal, həmçinin beynəlxalq arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyalar, qazıntı işləri nəticəsində aşkarlanmış müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında Gəncənin şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi tarixi-xronoloji yaşının, fərqli mərhələlərdə yerdəyişmələrinin göstəriciləri elmi dəlillərə istinad edilərək araşdırılmışdır. Gəncə şəhərinin tarixi yerdəyişmələrinin ardıcılığı xronoloji dövrləşdirilməyə uyğun olaraq tutarlı elmi mənbələr, təkzibedilməz sənədlər və əlyazmalara əsaslanmaqla öyrənilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan, Gəncə, şəhər mədəniyyəti, tarixi yerdəyişmə, memarlıq ənənələri, coğrafi mövqe.

Эльнур Гасанов

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ В ИЗУЧЕНИИ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГЯНДЖИ

Резюме. На основе многочисленных научных трудов, письменных источников, археологических и этнографических материальных свидетельств изучены основные причины, условия, сделавшие возможным историко-географическое изменение местности города в разное время, а также исторического переселения города Гянджа, имеющего очень древнее и почетное историческое прошлое. На основе местных и международных археолого-этнографических экспедиций и раскопок, проведенных местными и зарубежными исследователями и археологами на территории города в течение последних двух столетий, историко-хронологический возраст Гянджи как

¹ ORCID ID: 0000-0001-6358-593X

городского культурного центра и его перемещения на разных этапах были исследованы со ссылкой на научные данные. Составлена последовательность исторических переселений города Гянджа на основе соответствующих научных источников, неопровержимых документов и рукописей, в соответствии с хронологической периодизацией.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджан, Гянджа, городская культура, историческое переселение, архитектурные традиции, географическое расположение.

Elnur Hasanov

SIGNIFICANCE OF HISTORICAL RELOCATIONS IN STUDYING THE URBAN CULTURE OF GANJA

Summary. On the basis of numerous scientific works, written sources, archaeological and ethnographic material evidence, the reasons for the displacement of Ganja city, which has a very ancient and honorable historical past, at different times, the conditions that made possible the historical and geographical change of the area, are studied. Based on various local and international archaeological and ethnographic expeditions and excavations conducted by local and foreign researchers and archaeologists in the territory of city over the past two centuries, the historical and chronological age of Ganja as an urban cultural center and indicators of its relocation at different stages were studied with reference to scientific data. In the scientific work, a sequence of the historical relocations of the city of Ganja was compiled on the basis of relevant scientific sources, irrefutable documents and manuscripts in accordance with chronological periodization.

KEY WORDS: Azerbaijan, Ganja, urban culture, historical migration, architectural traditions, geographical location.

*“Zəhmət fəryad deyildir, bir şadlıqdır insana,
Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana”*

Şeyx Nizami Gəncəvi

Arxeoloji-etnoqrafik tədqiqatlar və çoxsaylı tarixi məxəzlər, elmi məlumatlar Gəncə şəhərinin yarandığı dövrdən ən azı beş dəfə yerini dəyişdiyini təsbit edir. İlk Gəncə şəhəri əhali arasında “Qala yeri” adı ilə tanınan Gəncəçayın sol sahilində, Zurnabad kəndinin beş kilometrliyində Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı ərazi hesab olunur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, e.ə. VI əsrdə Əhəməni hökmdarı II Kir Gəncə qalası yaxınlığında Tomris tərəfindən məğlub edilmişdir. Qədim Gəncə e.ə. VI əsrdən eramızın V əsrinədək qeyd olunan ərazidə yerləşmişdir [1, s.9-14].

Gəncənin yerləşdiyi təbii coğrafi şərait haqqında eramızdan əvvəl I əsrdə yaşamış görkəmli coğrafiyaşünas Strabon yazırdı: “Bir dəfə əkilmiş torpaq iki, hətta üç dəfə bar verir, birinci

dəfə hətta birin-əlliyyə, həm də dincə qoyulmadan, dəmir yox, kobud ağac xışla becərilərək, bütün düzənlik çaylarla və başqa sularla Babilistan və Misirdəkindən yaxşı suvarılır, bunun nəticəsində isə otlaqlarla doludur. Bundan başqa, hava da oradakılardan təmizdir” [2, s.27-29].

427-ci ildə baş verən zəlzələ və hunlarla sasanilərin müharibələri nəticəsində qədim Gəncə şəhəri dağılmış, ikinci dəfə şəhər Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində, indiki Gəncə şəhərinin 9-10 km şimalında salınmışdır. Yerli sakinlər buranı indi də Köhnə Gəncə və ya Qonja adlandırırlar. VII əsrdə şəhər ərəb istilaçıları tərəfindən dağıdılmışdır. Üçüncü dəfə yerini dəyişmiş Gəncə indiki Samux rayonu ərazisində yerləşən “Şəhər burnu” adlanan ərazidə salınmışdır. Elmi və tarixi ədəbiyyatlar bu yerin Gəncənin üçüncü dəfə salındığı ərazi hesab olunmasına dair mülahizələri təsbit edir. Əldə olunmuş tarixi, arxeoloji materiallar antik dövrün görkəmli tədqiqatçıları Strabon, Plini və başqalarının Kür çayının gəmiçilik üçün yararlı olduğuna və Şərqi ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin aparılmasına dair məlumatlarını təsdiq edir. Bu dövrdə Gəncənin mühüm elm, mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyəti daha da artmış, həmçinin Kür çayının sahilindəki liman şəhəri kimi Böyük İpək Yolu üzərində strateji rolu yüksəlmişdir. Şəhərdə ənənəvi sənətkarlıq növləri inkişaf etmiş, memarlıq ənənələri əsasında abidələr ucaldılmış, məscid-mədrəsələrin sayı artmışdır.

Təbii fəlakət nəticəsində dağılmış Gəncə şəhəri dördüncü dəfə indiki İmamzadə ərazisinin yerləşdiyi Xaraba yer, Şıx düzü adlanan ərazidə VII-XVII əsrlərdə mövcud olmuşdur. 1139-cu il zəlzələsi, 1235-ci il monqol hücumları Gəncəni yerlə-yeksan etsə də, şəhər yenidən həmin ərazidə bərpa edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm tarixi məqamları mərhum arxeoloq, qədim Gəncə şəhəri ərazisində dəfələrlə arxeoloji qazıntılar həyata keçirmiş alim R.Əhmədov XX əsrin sonlarında bu ərazidə qazıntı işləri apararkən 11 metr dərinlikdə böyük şəhər mədəniyyətindən soraq verən qiymətli materiallarla sübut etmişdir. Tezliklə bərpa edilən Gəncə yenidən inkişafının yüksək mərhələsinə çatmış, nəticədə şəhər XII-XIII əsrlərdə Atabəylər imperiyasının Arran vilayətində iqamətgahına çevrilmişdir [3; 4; 5].

Beşinci dəfə Gəncə şəhəri I Şah Abbas tərəfindən 1588-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşanın tikdirdiyi indiki Gəncə qalası ərazisində ucalmağa başlamışdır [1, s.7-11].

Bu Yeni Gəncədə görkəmli memar Şeyx Bəhaəddin tərəfindən Gəncə memarlıq üslubunda saraylar, ictimai binalar, karvansaralar, Şah Abbas məscidi və sair tikililər inşa edilmişdir [2, s.26-30].

İlk dəfə salındıqdan sonra ən azı beş dəfə yeri dəyişən Gəncə geosiyasi və strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşdiyindən daimi yadellilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dəfələrlə dəhşətli zəlzələlərin qurbanı olan şəhər farslar, gürcülər, xarəzmlər, monqollar, ərəblər və ruslar tərəfindən basqınlara məruz qalmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində hərbi meydanına çevrilən Gəncə dağıntılar və zərbələrdən sarsılmamış, öz kökündən qüvvət alaraq dirçəlmiş və inkişaf edərək möhtəşəm şəhərlər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu məqam onun qədim və çoxəsrlik şəhər mədəniyyəti ənənələrinə istinad etdiyini bir daha əyani surətdə nümayiş etdirir. Zare, Morqan,

Virxov, Belk, Resler, İvanovski, Rozendorf, Şults, Skinder, Paritsenmayer, Hümmel qardaşları və İsaq Cəfərzadə kimi görkəmli arxeoloqların apardıqları uzunmüddətli arxeoloji tədqiqatlar Gəncə şəhərinin qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləmişdir.

Tunc dövrünün sonlarında daha da inkişaf etmiş dəmirçilik, misgərlik, dulmuşluq, şərbəfçilik kimi sənətkarlıq sahələrində yüksək dərəcədə təmərküzləşmənin mövcud olması, bu peşələrlə məşğul olan sənətkarların peşəkarlıqlarının yüksəlməsi və müvafiq olaraq ixtisaslaşmanın güclənməsi, eyni zamanda zəngin etnoqrafik mədəniyyəti Gəncənin şəhər kimi yaşının minilliklərə uzanmasını sübuta yetirən məqamlardandır. Artıq ilk orta əsrlərdə Gəncədə məktəblər, mədrəsələr, şəxsi və ictimai kitabxanalar fəaliyyət göstərmiş, “Hikmət evləri” və “Şəfa ocaqları” yaradılmışdır. Tarixi mənbələrdə Gəncədə məşhur alim Əbülfəzl əl-Naxçıvaninin rəhbərlik etdiyi “Dar əl-kütub” adlanan böyük bir kitabxananın olduğu öz əksini tapmışdır [1; 2].

Şeyx Nizaminin mütaliə etdiyi və adlarını çəkdiyi əsərlərdən də aydın olur ki, Gəncədə zəngin kitabxanalar və minilliklərə dayanan elmi-mədəni mühit mövcud olmuşdur. O, Gəncənin mədəni səviyyəsini yüksək qiymətləndirərək doğma şəhərini beş min illik mədəniyyətə malik olan Babilistanla müqayisə etmiş və “Mənim Babilim” deyə tərənnüm etmişdir. Şübhəsiz, yuxarıda göstərilən faktlar geniş ərazini əhatə edən Gəncəbasar bölgəsində şəhərsalma mədəniyyətinin qədim tarixi bir dövrü əhatə etdiyinin bariz nümunəsidir [6; 7].

Gəncə dəniz səviyyəsindən 400-450 metr yüksəklikdə, paytaxt Bakı şəhərindən 360 km qərbdə, Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətəyindəki Gəncə-Qazax düzənliyində yerləşir. Gəncə şəhərinin adının etimologiyası haqqında indiyədək müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəzi müəlliflər - M.Şopen, Sen-Martin, Y.Markvayt, N.Marr, K.Patkanov və başqalarının fikrincə, Gəncə şəhərinin adı fars dilindəki “gənc” – “xəzinə” sözü ilə bağlıdır. E.Reslərə görə, “Gəncə” Azərbaycan sözü olub, “açıq yer”, “gen yer” mənasındadır [8; 9].

XI əsr tarixçisi Mahmud Kaşğari, eləcə də Gəncə toponimini araşdıran peşəkar tədqiqatçılar şəhərin adının qədim türk tayfalarından olan “gəncəklər”in adından götürüldüyünü bildirmişlər. Qədim dövrlərdən gəncəklərin yayıldığı ərazilərdə bir çox məskən onların adı ilə adlandırılmışdır. Şərqi Asiyada Gəncək Senqir, Qırğızıstanda Talas yaxınlığında Gəncək, Amur vilayətində Genja, Dağıstanda Xunzax, Tacikistanda Qançi, Gürcüstanda Qandzani adlı məkanlar məhz gəncək tayfasının adı ilə bağlıdır [10; 11].

Gəncənin yerləşdiyi ərazi seysmik zona hesab olunur. Dağıdıcı və güclü zəlzələ haqqında ilk məlumat bu ərazidə 427-ci ildə baş vermiş 9-10 ballıq zəlzələ ilə bağlıdır. Gəncə ərazisində növbəti güclü və dağıdıcı zəlzələlər 1139-cu və 1235-ci illərdə baş vermişdir. Bu seysmik hadisələr relyefin dağılması və dəyişməsi ilə müşayiət olunmuş, süxurlarda çoxsaylı qırılmalar və çatlar əmələ gəlmişdir. 1139-cu ildə baş verən 9-ballıq zəlzələdən sonra Kəpəz dağı uçmuş (dağılmış), Ağsu çayının qarşısı kəsilmiş və yeddi göl yaranmışdır. Bu zəlzələ nəticəsində 300 mindən çox insan həlak olmuşdur.

VII əsrin ortalarında ərəb qoşunları tərəfindən tutulan Gəncə xilafətin baş əyalət şəhərlərindən birinə çevrilmişdir. Burada gümüş pul zərb edilirdi. IX əsrdə Gəncə şəhəri Şərqi

ən mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. X əsrin ortalarında Bərdə tənəzzül etdikdən sonra Arranın paytaxtı Gəncəyə köçürüldü və şəhər möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olundu. IX-X əsrlərdə xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda müstəqil dövlətlər yarandı. Gəncə X əsrin 60-cı illərində Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Salarilərin Arran valisinin iqamətgahı Gəncədə yerləşirdi [12; 13].

970-ci ildən Gəncə Şəddadilərin əlinə keçdi. Şəddadilər dövlətinin paytaxtı da elə Gəncə oldu. Şəddadilər Gəncədə böyük quruculuq işləri həyata keçirdilər. Şəhərin kənarına möhkəm qala divarları çəkildilər, qalanın içərisindəki iç qala hissəsində saraylar, karvansaralar, məscid-mədrəsələr və s. tikdirdilər. Gəncədə Şəddadilərin adından pul zərb edildi. Şəhər bu dövrdə iri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrildi. Şərqi ölkələrindən Qara dəniz sahillərinə gedən karvan-ticarət yolları Gəncədən keçirdi. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə şəhərin ərazisi xeyli genişlənmiş, qala divarlarından kənarında ticarət-sənətkarlıq məhəllələri salınmışdı ki, bu ərazi Rabat adlanırdı. Burada mahir sənətkarların güclü ittifaqları mövcud idi. 1139-cu il sentyabrın 30-da baş vermiş zəlzələ nəticəsində Gəncənin dağılması və bu zaman Gəncə hakimi Qarasunqurun şəhərdə olmamasından istifadə edən gürcü çarı I Demetre müdafiəsiz qalmış şəhərə hücum edərək şəhəri işğal etmiş, Gəncə darvazasını da hərbi qənimət kimi Gürcüstana aparmışdır. Hazırda bu qapı Kutaisi yaxınlığındakı Helati monastrında saxlanılır. Gəncə XV əsrdə əvvəl Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil edilmiş, XVI əsrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi olmuşdur. XVII əsr mənbələri Gəncənin yüksək inkişafından, ərazisinin böyüklüyündən məlumat verir. Oruc bəy Bayatın məlumatına görə, bu dövrdə Gəncədə 60 min ev var idi. Hollandiya səyyahı Korneli de Bruin Gəncənin Şamaxıdan dörd dəfə böyük olması, burada daşdan və bişmiş kərpicdən tikilmiş evlər, geniş və yaraşlıq küçələr, möhtəşəm bazarlar, karvansaralar olması haqqında yazmışdır [14].

Heç şübhəsiz, Gəncə şəhərinin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən amil şəhərin yerdəyişmə tarixidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə kifayət qədər öyrənilməmiş, müxtəlif, hətta bir-birinə zidd olan mülahizələr irəli sürülmüşdür [15; 16].

Danılmaz fakt bundan ibarətdir ki, Gəncə şəhəri təbii fəlakətlər və hərbi yürüşlər nəticəsində dağılıqdan sonra onu yenidən bərpa edən şəxslər şəhərin salınmasını öz adları ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Buna misal olaraq, XVI əsrdə yaşamış, “Zikət əl-Məcalis” əsərinin müəllifi Məcdəddin əl-Hüseynin adı çəkilən əsərdə Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması barədə məlumatını göstərə bilərik. Buna oxşar məlumatlar gürcü salnamələrində də öz əksini tapmışdır [2; 17].

Gəncə tarixinin tədqiqatçılarından M.M.Altman Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması haqqında mövcud məlumatları haqlı olaraq əfsanə adlandırmışdır. Çünki tarixi baxımdan bu məlumat əsaslandırılmamışdır. Eyni zamanda, genişmiqyaslı olmasa da, bu ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri də bu faktı təkzib etməkdədir [18; 19].

Əslində, İran-yunan müharibələri nəticəsində dağıdılmış Gəncənin yerində yeni şəhər inşa edilmiş və onun yaranma tarixini İskəndərin adı ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Nizami

Gəncəvi şəhərsalma problemlərinin həllində, abadlıq işlərinin yerinə yetirilməsində İskəndərin böyük rol oynadığını “Şərəfnamə”də belə verir və göstərir ki, İskəndərin müharibələri sülhə xidmət edir. O, dağılanlardan çox tikir. Şəhərlər, imarətlər, asudəliyin bərpası İskəndərin qayəsidir. İskəndər Səmərqəndi, Çəngi, Dərbəndi, Bulqarı, Hərbi qaldırılmış, bina və qurğuları bərpa etmiş, torpaqları yararlı hala saldırmışdır. Şeyx Nizami göstərir ki, şəhərsalma İskəndərin səfərinin sonu və axtarışlarının zirvəsi idi. Tarixin sonrakı mərhələlərində Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin meydanlarından birinə çevrilən Gəncə şəhəri 1606-cı ildə də dağıdılmış və Şah Abbas tərəfindən yenidən salınan şəhər onun adına Abbasabad adlandırılmışdır. Çar və bolşevik Rusiyası tərəfindən Gəncənin adının “Yelizavetpol” və “Kirovabad” adlandırılmasını da misal çəkmək olar. Beləliklə, buradan məlum olur ki, Gəncənin salınma tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün şəhərin öz ərazisi çərçivəsində yerdəyişmə və yenidən qurulması tarixinin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtidir. Bu məqsədlə də şəhərin ərazisi və bu ərazi çərçivəsində yerdəyişməsi ilə bağlı elmi və arxeoloji məlumatlara əsaslanan mənbələrə nəzər salmağı vacib hesab etdik.

Əldə olan məlumatlar Zivlənçayla Alaxançallı çaylarının birləşərək Gəncəçayı əmələ gətirdikləri yerin Gəncə şəhərinin ən qədim ərazisi olduğunu təsbit etməkdədir. Gəncəçayın sol sahilində olan Zurnabad kəndinin 5 km-liyində Gədəmiş kəndinin yaxınlığında yerləşən ərazi bu gün də yerli əhali tərəfindən “Qala yeri” adlandırılmaqdadır. Sözügedən ərazidə qalın dağ meşəsinin içərisində çox böyük bir ərazini əhatə edən, yerli tikinti materiallarından hörülmüş möhtəşəm qədim qala divarlarının qalıqları hələ də qalmaqdadır. Fars şahı Keyxosrovun saklarla apardığı müharibələrdə Gəncə qalası yaxınlığında öz qoşunu ilə dar bir dərəyə soxulması məhz burada baş vermişdir. Azərbaycan tarixini ilk dəfə sistemləşdirməyə cəhd göstərən görkəmli ictimai-siyasi xadim Abbasqulu Ağa Bakıxanov özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində Əhəməni şahı Kirin, həm də ondan əvvəl yaşamış Keyxosrovun Gəncə qalası yaxınlığında məğlub edilməsi məsələsini araşdırmışdır. O yazır: “Mənbələr Kirin məhz Qafqazda (Albaniyada, Kür boyunda) massagetlərə və onların mülkəsi Tomrisə qarşı müharibə açdığını yazırlar. Herodotun verdiyi bilgiyə görə, “Kir Arazi keçib, Kür çayına çatır. Burada dar bir dərəyə soxulur (Gəncəbasarın cənubunda Dar dərə kəndinin ərazisi). Məlikə Tomris öz azsaylı qoşunu ilə məharətlə Kirin fəth qoşununu tələyə salıb məhv edir, Kiri qətlə yetirir”. Müəllif Kür çayının qədim yatağının indikindən cənubdan, müasir Gəncə yaxınlığından axması və onun dağıdıcı zəlzələlər nəticəsində yatağını dəyişməsi haqqında geoloq alimlərin fikirlərini xatırladıqdan sonra miladdan öncə 530-cu ildə baş vermiş sözügedən döyüşün məhz Gəncə qalası yaxınlığında baş verməsi versiyasını irəli sürür [1, s.9-14, 56-81].

Patriarxal-quldarlıq quruluşu dövründə iri yaşayış məntəqələrinin yaranması və müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatması üçün zəruri zaman kəsiyini də bu tarixə əlavə etmək lazım gəldiyini bildirən müəllif Gəncənin yaşının ümumən azı üç-dörd min il olduğu qənaətinə gəlir [2, s.27-29].

Dəqiq tarixi mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar Gəncədə 427-ci ildə dağıdıcı zəlzələnin baş verdiyini xəbər verir. Zəlzələ baş verdiyi zaman hunlarla mübarizə aparən Sasani padşahı I Qubad Gəncəyə hücum etmiş və şəhər qalasını dağıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncənin köçməsinə yuxarıda adı çəkilən hər iki hadisə ilə birlikdə də götürmək olar. Belə ki, 427-ci il

zəlzələsinin episentri indiki Gəncə şəhərinin 25 km cənub-şərqində, deməli, Zurnabad kəndinin yaxınlığında olmuşdur. O ki qaldı I Qubadın Gəncəni köçürmək ehtimalına, fikrimizcə, Mirxondun “Qubad Gəncə şəhərinin əsasını qoydu” fikrini şəhərin təzə yerə köçürülməsi kimi başa düşmək lazımdır.

Gəncə çayının axarı istiqamətində dağətəyi zonada Gəncə çayının sahilində, indiki şəhərin 9-10 km güneyində, Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində yerləşən ərazi “Köhnə şəhər” və “Qonja” (yəni Qanja) adlandırılması şəhərin ərazi vahidinin müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirir. Bəzi tədqiqatçılar 654-cü ildə Salman ibn Rəbiənin komandanlığı altında ərəb qoşunlarının Arrana daxil olaraq Bərdə və Beyləqanı tutması faktına və həmin dövrün Gəncəsinin adının çəkilməməsinə əsaslanaraq şəhərin ərəblərə qədər mövcud olmamasını və xilafət canişini tərəfindən salındığı fikrini irəli sürmüşlər. Ərəblərin Gəncəni tutmaları haqqında məlumatın verilməməsi ondan irəli gəlir ki, qala divarları ilə qorunmayan şəhərin ələ keçirilməsinə işğalçılar o qədər də böyük əhəmiyyət verməmiş, salnaməçilər isə bu faktın tarix kitablarına salınmasına ehtiyac görməmişdilər. Unutmayaq ki, kifayət qədər məxəzlər Gəncənin xəzərlərlə ərəblərin müharibə meydanına çevrilməsi faktını bizə çatdırmışdır. Buradan aydın olur ki, ərəblərin apardıqları müharibələr və basqınlar nəticəsində dağılmış şəhər bir az da quzeyə – indiki İmamzadə, Xaraba yeri, Şıx (Şeyx) düzü adlanan əraziyə köçmüşdür. Həmdullah Qəzvini “Gəncə ... bu İslam şəhəri hicrətin 39-cu ilində (miladın 659-cu ili) salınmışdır” deməklə dağılmış şəhərin yenidən salındığını xəbər verir. Bəzi kitablarda yazıldığı kimi, Gəncənin 1139-cu il zəlzələsindən sonra yerini dəyişməsi fikri ilə razılaşmaq çətindir. Nizami Gəncəvi də şəhərin köçürülməsi yox, yenidən tikilməsi haqqında şəhadət verir. Bu zəlzələdən heç yüz il keçməmiş Gəncə monqol-tatar qoşunları tərəfindən darmadağın edilmişdir. Onsuz da xeyli dağılmış şəhər monqolların “Gəncə” (pəhləvi dilində “xəzinə”) sözünü səhv anlamaları nəticəsində tamamilə xarabazara çevrilmişdir.

Dəhşətli basqıdan bir neçə il sonra Gəncə növbəti – 1235-ci il zəlzələsinə məruz qalır. Yalnız bundan sonra monqol hakimi Çormaqan şəhərin bərpa olunmasına icazə verir. Monqol hücumundan düz dörd il sonra Gəncənin bərpa olunmasının səbəbi işğalçıların, nəhayət, insafa gəlməsi ilə yox, şəhərin qədim ənənələrə malik olması ilə əlaqələndirilməlidir [20; 21]. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, dağıdıcı monqol-tatar tufanının keçdiyi Biləsuvar, Beyləqan, Bərdə, Bakı, Şəmkir kimi digər Azərbaycan şəhərlərinə nisbətən Gəncənin daha tez dirçəlməsi faktı da şəhər mədəniyyəti baxımından buranın daha qədim ənənələrə malik olduğunu nümayiş etdirir. Məşhur arxeoloq İ.Cəfərzadə arxeoloji qazıntı materiallarına əsasən, Gəncənin 1235-ci ildə köçürülməsi fikrini rədd edərək, onun öz əvvəlki yerində bərpası haqqında orta əsr tarixçilərinin fikrini təsdiqləmişdir. Təsadüfi deyil ki, XIII yüzilliyin ortalarında Şamaxıda olmuş Rubruk dağların ətəyində onların əvvəlki paytaxtı Qanqes (Gəncə) adlı böyük bir şəhərin də olduğunu qeyd etmişdi. Doğrudur, Fransa kralı IX Lüdovikin göndərişi ilə monqol xanı Münqkenin yanına gedən Rubruk özü Gəncədə olmamış, yalnız bu barədə eşitdiklərini yazmışdı. Onun sözlərinin doğru olması 1244 və 1257-ci illərdə Gəncədə zərb olunmuş monqol pulları ilə təsdiq olunur. Bu dövrdə Gəncədə zərbxananın olması şəhərin nisbi də olsa, öz əvvəlki əhəmiyyətini və

şöhrətini qaytarmasına tutarlı sübut hesab edilə bilər. Yuxarıda misal gətirdiyimiz kiçik parçalar Gəncə şəhərinin bir neçə dəfə yerdəyişməyə məruz qaldığını göstərir. Lakin unutmamalıyıq ki, Qədim Gəncə ərazi vahidinə görə Gəncəbasarı əhatə etmişdir. Bu səbəbdən də adı çəkilən ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri Gəncənin yaranma tarixinin doğru-düzgün müəyyənləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Burada bir məsələyə toxunmağı vacib hesab etdik. Bu, ən çox gündəmdə olan Gəncənin ərəblər tərəfindən salınması ilə bağlı məsələdir [1, s.11-17, 56-81].

Moisey Dasxoranlı Gəncənin yaranma tarixinə toxunmuş və onun əsasının IX əsrin birinci yarısında Azərbaycana canişin təyin edilmiş Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən qoyulduğunu qeyd etmişdir. Bartold, Minorski, Şərifli və s. kimi alimlər də bu yanlış məlumatı əsaslanaraq Gəncənin yaranma tarixini IX əsrin birinci yarısına aid etmişlər [1, s.102-124; 2, s.26-30].

Gəncənin əsasının xilafət canişini Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən qoyulması haqqında məlumat ilk dəfə türk mənşəli tarixçi hesab olunan Münəccimbaşı tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun qələmə aldığı hadisəyə görə, Məhəmməd ibn Xalid Üçtəpə adlandırılan ərazinin yaxınlığında olarkən üç gün dalbadal gördüyü yuxuda ona deyilir ki, təpəyə qalxıb atını orada saxlasın. At ayağı ilə hansı yeri döyəcləsə, həmin yeri qazıb böyük bir xəzinəni aşkar etsin [3; 17; 22].

Bu xəzinə ilə şəhər tikdirib onu Gəncə adlandırın. Verilmiş məlumatı görə, Məhəmməd ibn Xalid yuxuda ona söylənilənləri edir, aşkar etdiyi xəzinə ilə şəhər salır və onu ərəb dilindən tərcümədə “xəzinə” mənasını verən “Kanza”, yəni Gəncə adlandırır [23; 24; 25].

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, dünya xalqları arasında şəhərsalma mədəniyyətinin zəif inkişaf etdiyi ərəblərin onlardan daha qədim mədəniyyətə malik olan bir millət üçün şəhər salması gülünc və məntiqsizdir. Tarixi faktlar memarlıq, incəsənət və şəhərsalma mədəniyyətinin ərəblərə nisbətən Azərbaycanda daha qədim köklərə malik olduğunu göstərir. İslamın yayıldığı ilk yüzilliklərdə Ərəb xilafəti mərkəzlərində çalışan, elm və incəsənətin inkişafında mühüm rol oynayan azərbaycanlılar içərisində memarlar, tikinti ustaları da olmuşdur [20; 25].

Tarixi qaynaqlarda bildirilir ki, VII əsrdə xəlifə Ömər Kufədə məscid tikmək üçün Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Həmədandan Ruzbeh adlı bir memar çağırmış və o, Kufənin ilk məscidini tikmişdir. Beləliklə, xilafət illərində Gəncənin salınmasından deyil, bərpa olunması və daha da genişlənməsindən söhbət gedə bilər [12; 14; 20].

Gəncənin olduqca qədim tarixə və zəngin inkişaf xüsusiyyətlərinə malik şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi təşəkkülünün öyrənilməsi vətən tariximizin ən mühüm məsələlərindən biridir. Yaşayış məskəni kimi daş dövrünün qədim mərhələlərindən etibarən mövcud olmuş Gəncədə şəhər sivilizasiyasına xas olan səciyyəvi cəhətlərin meydana gəlməsində müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin inkişafı çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Əvvəla, qədim Gəncənin zəngin təbii xammal ehtiyatı, əkinçilik və maldarlıq məhsulları ayrı-ayrı sənət sahələrinin təşəkkül tapması və təcridən ixtisaslaşmanın güclənməsi nəticəsində inkişafının sürətlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Gəncəbasar ərazisində hələ qədim daş dövründən etibarən həyat vasitələrinin, xüsusilə, ərzaq məhsullarının əldə olunması və istehlakı

üçün iti qəlpələr verən sərt daş növlərindən (çaxmaqdaşı, dəvəgözü) kəsmək, deşmək, çarmaq, qaşımaq və digər məqsədlər üçün ilkin əmək alətlərinin düzəldildiyi məlumdur [15; 26].

Bundan əlavə, tədricən məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi, yeni-yeni məşğuliyyət sahələrinin meydana gəlməsi artıq Gəncə kimi geniş əraziyə, çoxsaylı əhaliyə malik məkanda sənətkarlıqda texniki, həmçinin təchizati, texnoloji baxımdan təkmilləşmə sayəsində şəhər mədəniyyəti xüsusiyyətlərinin sabitləşməsinə zəruri şərait yaranmışdır [12; 27; 28; 29].

Minilliklərə istinad edən sənətkarlıq ənənələrinin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sayəsində Gəncədə şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi üçün zəruri şərait yaranmışdır. Şəhər kimi, üç-dörd min ildən artıq tarixə malik olan Gəncənin, ən azı, 5 dəfə yerinin dəyişməsi ilə bağlı son illərdə çoxsaylı elmi məlumatlar, tarixi, arxeoloji və etnoqrafik materiallar, maddi-mədəniyyət tapıntıları üzə çıxarılmışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu, 2012-2013-cü illərdən etibarən yerli alimlər və mütəxəssislərlə yanaşı, dünyanın nüfuzlu alimlərinin – Amerika Birləşmiş Ştatlarının Smitson İnstitutunun Milli Təbiət Tarixi Muzeyinin, Yaponiyanın Tokio Muzey Universitetinin [30; 31; 32], İtaliyanın Kataniya Universitetinin, Fransanın İkinci Lion Universitetinin tədqiqatçılarınun iştirakı ilə [33; 34; 35], qədim şəhər ərazilərində təşkil olunmuş beynəlxalq ekspedisiyaların əldə etdiyi elmi nəticələr əsasında sübuta yetirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
2. Гасанов Э.Л. О краеведческом значении изучения исторического переселения города Гянджи. «Краеведение и национально-культурный туризм: Опыт, проблемы и перспективы развития»: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород (Россия), 15 апреля 2022, с. 25-32.
3. Altman M.M. Gəncə şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: 1991, 85 s.
4. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
5. Hasanov E.L., Marjanlı M. Ganja: city of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu). Dubai: IRS Publishing House, 2019. 208 s.
6. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
7. Hasanov E.L. Esquisse historique de l'ancienne ville de Gandja et de l'Orient. International scientific journal Theoretical & Applied Science, Aix-en-Provence (France), August 2014, Number 8 (16), p. 40-44.
8. Töllner H. Der türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra. Bonn, 1971. 293 s.
9. Zeitschrift für Ethnologie-Verhandlung der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin: 1901, s. 82–84.

10. Taylor P.M., Hasanov E.L. Ethnological features of cultural heritage of Ganja. (On the basis of Mahsati Ganjavi's creation). *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2013. Issue 12, volume 8, p. 41-44. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.12.8.10>
11. Taylor P.M., Hasanov E.L. About significance of basic art craftsmanship traditions of Ganja in research of ethno-historical past of the Turkic world. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2015. Issue 4, volume 24, p. 15-21. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2015.04.24.3>
12. Nishiaki Y., Hasanov E.L. Innovative arguments on research of some local craftsmanship branches and prehistoric monuments of Ganja. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2015. Issue 2, volume 22, p. 11-15. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2015.02.22.3>
13. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
14. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncədə məhəlli şəhərsalma tarixinin tədqiqi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası. Cild 1, № 2. Gəncə: 2022, səh. 11-21.
15. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncədə birgəyaşayış mədəniyyətinin tədqiqində Səbzikar abidəsinin əhəmiyyəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası. Cild 1, № 1. Gəncə: 2022, səh. 11-21.
16. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983, 155 s.
17. Hasanov E.L. Innovative basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient Ganja. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: 10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17
18. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. *Information (Japan)*, 2017. Volume 20, number 4, p. 2289- 2296.
19. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
20. Konzelmann G. *Die grossen Kalifen: Das goldene Zeitalter Arabiens*. Munich: 1977, s. 312-330.
21. Mustafayev A.N. *Azərbaycanda sənətkarlıq*. Bakı: Altay, 2001, 232 s.
22. Bayramov A.F. *Bodenstedtin Mirzə Şəfi Vazeh haqqında xatirələri*. Bakı: 2008, 245 s.
23. Həsənov E.L. Die Gändschänischen teppiche von XIX – XX Jahrhundert als geschichtliche - ethnographische quelle. *European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 2nd International scientific conference*.

- Bildungszentrum Rdk e. V. Wiesbaden (Germany), May 9th-10th, 2012, s. 26-27.
- 24.** Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
- 25.** Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
- 26.** Nishiaki Y., Hasanov E.L. About ethno-archaeological and anthropological research of some prehistoric monuments of Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2014. Issue 1, volume 9, p. 45-48. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2014.01.9.8>
- 27.** Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azər nəşr, 1992, 104 s.
- 28.** Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.
- 29.** Gulieva N.M., Hasanov E.L. About innovative features of research of typical ethnodemographic characteristics of Ganjabasar region. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2015. Issue 7, volume 27, p. 7-11. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.07.27.2>
- 30.** Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum "Sociosféra-CZ" (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
- 31.** Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
- 32.** Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1989, 321 s.
- 33.** Jasper W., Hasanov E.L. Typical ornamental characteristics of ceramic wares of Ganja for the ancient period. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2014. Issue 1, volume 9, p. 53-55. doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2014.01.9.10>
- 34.** Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı: 1987, s. 37.
- 35.** Häsənow E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gändschänischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.